

Marian FILIPIAK

**Pojęcie rozwoju, socjalizacji, uspołecznienia, przystosowania
i wychowania człowieka**

The Concepts of Development, Socialization, Socialization Effect, Adaptation
and Upbringing of Man

POJĘCIE ROZWOJU

Termin „rozwój” jest niewątpliwie jednym z ważniejszych i często używanych pojęć w naukach społecznych. Mimo to jest to pojęcie wciąż nacechowane dużą niejasnością i wieloznacznością. Zależnie od tego, w jakim kontekście teoretycznym używa się tego pojęcia, nabiera ono całkiem odmiennych charakterystyk. Najogólniej mówiąc, termin „rozwój” zakłada pojęcie zmienności; przez rozwój rozumie się proces zmian ilościowo-jakościowych i strukturalno-funkcjonalnych, zachodzących w dowolnym stanie rzeczy (np. w instytucji, w zbiorowości ludzkiej, w systemie technicznym lub myślowym, w organizmie ludzkim itp.), według określonych praw biologicznych, psychicznych, ekonomicznych czy społecznych.

Pojęcie rozwoju zawiera cztery podstawowe wymiary:¹

a) opisowy: gdy stwierdzamy istniejący stan rzeczy (za pomocą jakichś wskaźników najczęściej o charakterze ilościowym) i nie wdajemy się w jego ocenę,

b) kreatywny: gdy rozpatrujemy to pojęcie z punktu widzenia „stanu docelowego”, postulowanego, gdy formułuje się wizje przyszłego stanu szczęśliwości, sprawiedliwości, dobrobytu itp.,

---

¹ Podaję za: T. Zysk: *Orientacja prorozwojowa*, [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziolkowski (red.): *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Warszawa 1990, s. 183—185; por. J. Szczępański: *Spoleczne uwarunkowania rozwoju oświaty*, Warszawa 1939, s. 103—106.

c) ewaluacyjny² (czyli wartościujący): gdy pojęcie to traktujemy z punktu widzenia określonych wartości,

d) ideologiczny: gdy za pomocą tego pojęcia wyraża się aspiracje, nadzieje czy ambicje określonych grup ludzkich. Termin „rozwój” użyty w wymiarze ideologicznym nie tyle opisuje rzeczywistość, ile postuluje jej przekształcenie zgodnie z wartościami zakładanymi przez daną ideologię.

W pierwszym przypadku (a) pojęcie rozwoju jest narzędziem opisu przebiegu rozmaitych procesów społecznych, w drugim (b) — narzędziem kreowania przyszłych, pożądanych stanów rzeczy, celów i orientacji, w trzecim (c) — narzędziem oceny i wartościowania zjawisk zachodzących w rzeczywistości, i wreszcie w czwartym (d) — narzędziem używanym w sporach ideologicznych.

Zdecydowana większość badań nad rozwojem była i jest prowadzona z perspektywy makrospołecznej. Są to badania nad procesami ekonomicznymi, społecznymi czy politycznymi; przedmiotem badań są tu takie zjawiska, jak uprzemysłowienie, urbanizacja, demokratyzacja i związane z tymi procesami szczegółowe zjawiska społeczne.³ Badania nad rozwojem pojmowanym w kategoriach ekonomiczno-socjologicznych z reguły definiują rozwój jako „maksymalizację wzrostu gospodarczego i produktywności lub jako zmiany społeczne dążące do realizacji określonych wartości ideologicznych”.⁴ W takim rozumieniu rozwojowi muszą towarzyszyć takie zjawiska, jak wzrost gospodarczy, zdolność do wytwarzania coraz większej liczby dóbr, dążenie do realizacji postulowanych stanów rzeczy czy wartości.

Jest zrozumiałe, że pojęcie rozwoju nabiera zupełnie innego znaczenia wtedy, gdy staje się ono narzędziem opisu człowieka. Rozwój jednostki ludzkiej „obejmuje wszelkie procesy zachodzące między jej początkiem a śmiercią i to zarówno progresywne — usprawniające, usamodzielniające, podwyższające wpływ na świat zewnętrzny, jak i regresywne —

² E-waluacja (od łac. *valere* — być zdrowym, silnym, mieć wartość; łac. *vale!* — bądź zdrow!), ocenianie, oszacowanie, ustalanie wartości i ceny czegoś. Stąd de-waluacja (de- przeczenie, przeciwieństwo, odwrotność + *valeré*), obniżanie się jakiegokolwiek wartości, wielkości (por. dewaluacja wartości, dewaluacja słów itp.). Czym innym jest inflacja (od łac. *inflatio* — nadymanie, wzdęcie, nadętość, pycha), która oznacza wzrost cen towarów spowodowany tym, że zwiększają się dochody pieniężne ludności w stopniu wyższym od wzrostu masy towarowej.

³ Obecnie obserwujemy przesunięcie akcentu z badań makrospołecznych na analizy mikrospołeczne i jednostkowe. Np. jedną z najbardziej intrygujących współczesnych hipotez ekonomicznych jest ta, która „wiąże rozwój nie z charakterem instytucji jako podmiotów życia ekonomicznego, ale z typem umysłowości ludzi zaangażowanych w proces ekonomiczny czy rodzajem wartości kulturowych kierujących ludźmi w procesie produkcji” (Z y s k: *op. cit.*, s. 192—193).

⁴ *Ibid.*, s. 186.

uwsteczniające jednostkę wobec już osiągniętego poziomu sprawności, samodzielności, wpływu na przekształcenie i podporządkowanie sobie świata zewnętrznego".⁵ Tak rozumiany rozwój jednostki ludzkiej odnosi się do analizy i opisu ontogenezy człowieka⁶, ma wymiar opisowy i nie zakłada, że rozwój winien zmierzać do osiągnięcia z góry postulowanych efektów ani też, że musi mieć charakter „postępu”.⁷ Rozwój ten odbywa się pod wpływem czynników wewnętrznych (organicznych) i zewnętrznych (środowiskowych). Problem bliższego określenia znaczenia oraz dominującego wpływu jednej lub drugiej grupy czynników na rozwój konkretnego człowieka — pozostaje wciąż w sferze dyskusji. Właściwie można powiedzieć tylko tyle, że obie grupy czynników wzajemnie się warunkują lub — inaczej mówiąc — że rozwój jednostki ludzkiej jest wypadkową cech organizmu i wpływu środowiska zewnętrznego. Jak swego czasu napisał Z. Mysłakowski: „Rozwój ten jest jakby równaniem nie oznaczonym, posiadającym pewną liczbę rozwiązań; które z nich się urzeczywistnią, to zależeć będzie od stosunku bodźców samorozwojowych jednostki, od bodźców środowiskowych [...]. Pomiędzy yświatem zjawisk otaczających, a złożoną strukturą jednostki wytwarza się dialektyczny związek, w którym obie strony warunkują się i kształtują wzajemnie. Rozwój organów postrzegania przesądza o właściwościach obrazu, jaki sobie jednostka wyrobi o rzeczywistości; podobnie nawyk do pewnego typu bodźców społecznych skieruje jednostkę ku pewnym tylko sytuacjom życiowym, nada określony kształt tokowi jej życia, wpływając na dobór zawodu, zajęć, zabaw i rozrywek, stosunków przyjaźni, antypatii itd.”⁸ Warto w tym miejscu zacytować F. Znanieckiego, który tak napisał o rozwoju człowieka: „Organizm tylko umożliwiał życie kulturalne, nie wyznaczając w niczym jego istoty. Ludzie o biologicznie podobnych organizmach jako osobowości kulturalne różnią się najskrajniej między sobą,

⁵ J. Kupczyk: *Procesy socjalizacji dzieci ojców wielokrotnie pozbawianych wolności*, Poznań 1989, s. 3.

⁶ Ontogeneza człowieka (imiestów od grec. *eimi* — być, *on* — byt, *genesis* — pochodzenie), tj. rozwój osobniczy człowieka od chwili powstania zygoty do końca jego życia. Filogeneza człowieka, inaczej antropogeneza (od grec. *fyly* — plemię, *szczep* i *genesis* — pochodzenie) określa rozwój rodowy człowieka od pojawienia się na ziemi do czasów obecnych.

⁷ Jeżeli w jakimś dowolnym układzie dokonują się zmiany, które zbliżają dany układ do stanu idealnego, to takie zmiany nazywamy postępem. Gdy natomiast w danym układzie dokonują się zmiany, które oddalają dany stan rzeczy od stanu pożądanego, wówczas mówimy o regresji. Te niepożądane zmiany następują wtedy, gdy w danym układzie zmniejsza się liczba elementów składowych lub redukuje się liczba relacji między nimi, lub też gdy funkcje tych elementów ulegają osłabieniu lub zanikowi.

⁸ Z. Mysłakowski: *Wychowanie człowieka w zmiennej społeczności*, Warszawa 1965, s. 24, 151.

zależnie od cywilizacji, w której wyrosli, od sposobu, w jaki zostali do tych cywilizacji wprowadzeni i od ról społecznych, jakie posiadają”.⁹

Rozwój jednostki ludzkiej jest procesem bardzo złożonym, obejmuje bowiem różne sfery czy raczej wymiary życia człowieka. Za J. Szczepańskim¹⁰ można wyróżnić sześć podstawowych wymiarów życia człowieka: biologiczny, psychiczny, ekonomiczny, polityczny, kulturalny i społeczny. Odpowiadają im analogiczne kategorie rozwoju człowieka: rozwój biologiczny, psychiczny, ekonomiczny, polityczny, kulturalny i społeczny.¹¹ Rozwój społeczny jednostki polega na zmianach zachodzących w poszczególnych okresach jej życia a dotyczących przejawianych form aktywności społecznej.¹² Rozwój społeczny zmierza do osiągnięcia przez jednostkę dojrzałości społecznej, to jest takiej postawy, która jest zgodna z normami wytworzonymi przez daną grupę społeczną. Miernikiem dojrzałości społecznej jest podatność jednostki na socjalizację oraz związana z tym zdolność przyswajania zwyczajów i zasad obowiązujących w danej grupie społecznej, co sprzyja prawidłowemu współżyciu członków tej grupy.¹³

POJĘCIE SOCJALIZACJI

Można zaryzykować twierdzenie, że tyle jest odrębnych definicji socjalizacji, ilu jest autorów, którzy je formułują. Przyczyna różnorodności tych definicji tkwi w tym, że autorzy uwzględniają różne płaszczyzny lub czynniki socjalizacji. Koncepcje socjalizacji można podzielić najogólniej

⁹ F. Znaniecki: *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*, Poznań 1934, s. 103—104. Czynniki immanentne jednostki i warunki środowiskowe, w jakich ona żyje, nie determinują jej rozwoju. Istnieją biologicznie ukształtowane przesłanki po temu — pisze W. Łukaszewski — aby w punkcie wyjścia miał człowiek potencjalnie nieograniczoną liczbę stopni swobody kierunków i specyfiki rozwoju. Sam proces rozwoju polega na spełnianiu się jednych szans, a uniemożliwianiu innych. Jest różnicowaniem szans. Jednym z czynników różnicujących te szanse jest sam organizm” (W. Łukaszewski: *Szanse rozwoju osobowości*, Warszawa 1984, s. 29).

¹⁰ J. Szczepański: *Konsumpcja a rozwój człowieka. Wstęp do antropologicznej teorii konsumpcji*, Warszawa 1981.

¹¹ Rozwój człowieka jest analizowany przez przedstawicieli wielu nauk szczegółowych, którzy przedmiotem swoich badań czynią dostępne ich narzędziom badawczym strefy tegoż rozwoju. Integrowanie wyników badań szczegółowych nauk pokrewnych dało początek wyodrębnieniu się nowej nauki, zwanej auksjologią. Zob. T. Gałkowski: *Podstawy wczesnej rewalidacji dzieci z wrodzonymi upośledzeniami*, [w:] A. Hulek (red.): *Współczesne teorie i tendencje wychowania i kształcenia specjalnego*, „Studia Pedagogiczne”, t. 40, Warszawa 1979, s. 60.

¹² Z. Skorny: *Proces socjalizacji dzieci i młodzieży*, Warszawa 1976, s. 22.

¹³ F. F. Powers: *Rozwój społeczny*, [w:] Ch. E. Skinner (red.): *Psychologia wychowawcza*, Warszawa 1971, s. 280.

na dwie grupy. Pierwsza traktuje socjalizację jako proces dziejący się w jednostkach, druga zaś jako proces dziejący się wokół jednostki, a jego celem jest doprowadzenie jednostki do osiągnięcia dojrzałości społecznej. Omówmy kolejno obie grupy poglądów.

Definicje mieszczące się w pierwszej grupie określają socjalizację jako proces dziejący się w jednostkach w wyniku ich interakcji ze światem ludzkim. J. Szczepański przez socjalizację rozumie „ogół procesów nabywania pod wpływem otoczenia społecznego dyspozycji psychicznych czyniących jednostkę zdolną do życia w społeczeństwie cywilizowanym [...]. Socjalizacja kształtuje osobowość człowieka i przystosowuje go do życia w zbiorowości, umożliwia porozumiewanie się i inteligentne działanie w jej ramach, uczy, jak się zachowywać, by osiągnąć cele życiowe”.¹⁴ O. Lipkowski określa socjalizację jako „proces uczenia się przez dziecko form przystosowania społecznego w środowisku społecznym w trakcie swego rozwoju”.¹⁵ Autorzy próbują często w definicjach określić bardziej szczegółowo ów proces przystosowania społecznego, to jest nabywania dyspozycji umożliwiających jednostce funkcjonowanie w ramach danego społeczeństwa czy grupy. Według C. Kluckholna i H. A. Murray'a proces ten polega na tym, że jednostka staje się „zdolna do nawiązywania zadowalających stosunków interpersonalnych w obrębie legalnego i konwencjonalnego modelu społeczeństwa”.¹⁶ Z kolei F. Elkin i G. Handel piszą, że: „Socjalizacja to proces, w którym dana osoba przyswaja normy obowiązujące w danym społeczeństwie lub grupie społecznej, dzięki czemu może ona funkcjonować w ramach tego społeczeństwa lub grupy społecznej”.¹⁷ M. Przetacznikowa nazywa socjalizacją proces takich zmian doko-

---

¹⁴ J. Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 94, 96. W innym miejscu J. Szczepański rozwija swoją definicję pisząc, że proces socjalizacji „polega na zdobyciu potrzebnych umiejętności, sprawności i wiedzy koniecznej do zajęcia odpowiedniego miejsca w strukturze ekonomiczno-zawodowej społeczeństwa, na zdobyciu wiedzy o organizacji społeczeństwa, grup, instytucji i zachodzących w nich procesach, zwłaszcza tych, w których młody człowiek będzie miał uczestniczyć, na przyswojeniu sobie wzorów postępowania, reguł działania i wzorów moralnych obowiązujących w tych grupach, na przyswajaniu zasad i idei kierowniczych określających hierarchię wartości i celów życiowych, według których trzeba orientować swoje czynności w życiu, na przyswojeniu poglądów na istotę przyrody i świata oraz stosunku do sfery przeżyć transcendentálnych, filozoficznych czy religijnych” (J. Szczepański: *Młodzież we współczesnym świecie*, „Nowa Szkoła” 1958, nr 9, s. 15).

¹⁵ O. Lipkowski: *Resocjalizacja*, Warszawa 1976, s. 15.

¹⁶ C. Kluckholn, H. Murray: *Personality in Nature. Society and Culture*, New York 1949, s. 25, podają za: Kupczyk: *Procesy socjalizacji dzieci...*, s. 7.

¹⁷ F. Elkin, G. Handel: *The Child and Society. The Process of Socialization*, New York 1972, s. 4.

nujących się w jednostce, które uzdalniają ją do przechodzenia od czynności indywidualnych do bezkonfliktowego uczestnictwa w działaniach zespołowych.¹⁸ Według W. I. Thomasa socjalizacja jest przede wszystkim procesem rozwijania przez jednostkę zdolności do świadomej adaptacji.¹⁹ Rezultatem tego procesu są nie tyle nawyki, ile uświadamiane przez jednostkę schematy sytuacji, umożliwiające postępowanie zgodne z przyjętymi w danym społeczeństwie regułami. Świadomość odgrywa w tym procesie znaczną rolę, gdyż jednostka sama interpretuje sytuację i wybiera odpowiednie wyjście.²⁰ W podobnym znaczeniu terminu socjalizacja używał P. H. Allport: „W celu adaptacji do cywilizowanego społeczeństwa, człowiek musi być nie tylko wrażliwy na społeczne obiekty dookoła niego; musi też rozwijać stałe sposoby reakcji, które są zgodne z potrzebami życia grupowego. Taki rozwój może być nazwany socjalizacją jednostki. Polega na modyfikacji pierwotnych i zupełnie przemożnych odruchów przez instrukcje otrzymywane z otoczenia społecznego”.²¹ O wspomnianych przez Allporta „sposobach reakcji” tak mówią A. Bandura i R. H. Wolters: „Proces socjalizacji polega na rozwoju wzorów nawykowych reakcji możliwych do zaakceptowania w społeczeństwie, w którym żyje określona jednostka. Uczenie się takich nawyków lub powiązań pomiędzy hasłem a reakcją wymaga obecności pewnego rodzaju popędu lub procesu motywacyjnego oraz występowania jakiejś nagrody lub wzmocnienia”.²²

Dość często socjalizację definiuje się przy pomocy pojęcia roli społecznej; socjalizacja jest wówczas traktowana jako przygotowanie do pełnienia ról społecznych. „Jednym z najważniejszych czynników socjalizacji jest rozwijanie ról społecznych”.²³ „Pragnąc stwierdzić, jak przebiega proces socjalizacji, należy ustalić, jakie są role społeczne danego osobnika, jakie wynikają z nich zadania oraz czy są one właściwie wykorzystane. Pojęcie zadań wyznaczonych przez rolę społeczną i sprawne ich realizowanie świadczy o zachodzeniu socjalizacji”.²⁴

Inni autorzy definiują socjalizację jako proces zmierzający do ukształtowania osobowości społecznej człowieka. W. P. Ogburn i W. F. Nimkoff piszą: „proces, w toku którego jednostka przekształca się w osobę, socjo-

¹⁸ M. Przetacznikowa: *Rozwój struktury mechanizmów regulacyjnych czynności ludzkich*, „Psychologia Wychowawcza” 1971, nr 2, s. 138.

¹⁹ W. I. Thomas: *Chłop polski w Europie i w Ameryce*, Warszawa 1976.

²⁰ Zob. D. Moździeńska-Mrozek: *Problemy socjalizacji dorostych. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, Warszawa 1988, s. 19.

²¹ P. H. Allport: *Social Psychology*, New York 1924, s. 123 (cyt. za: Moździeńska-Mrozek, op. cit., s. 24).

²² A. Bandura, R. H. Wolters: *Agresja w okresie dorastania*, Warszawa 1968, s. 35.

²³ F. F. Powers: *Rozwój społeczny*, [w:] Skinner: op. cit., s. 185—186.

²⁴ Skorny: op. cit., s. 15.

logowie nazywają socjalizacją”.²⁵ K. Przeclawski uważa socjalizację za „proces zmian zachodzących w jednostce pod wpływem środowiska społeczno-kulturowego, polegający na rozwoju osobowości w kierunku społecznie pożądanym”.²⁶ T. S. Frąckowiak określa socjalizację jako „proces nabywania osobowości społecznej zachodzący poprzez równoczesne podleganie wychowanka: a) systemowi oddziaływań (dobieranych ze względu na jego wiek, typowe bądź specyficzne cechy psychofizyczne lub biologiczne) instytucji oświatowo-wychowawczych, kulturalnych, opieki i kontroli społecznej, zakładów pracy oraz innych; b) spontanicznemu, w słabym stopniu społecznie kontrolowanemu wpływowi grup i jednostek funkcjonujących w oparciu o zasady postępowania, wzory, normy i wartości mniej lub bardziej zgodne z interesem społeczeństwa globalnego”.²⁷

Jeszcze inni autorzy utożsamiają socjalizację z akulturacją. F. Znaniecki mówi o socjalizacji jako o „wchodzeniu lub wrastaniu w kulturę”²⁸, przez co rozumie poznawanie i przyjmowanie przez jednostkę tradycji i wzorów kulturowych wyznaczających sposób jej zachowania się. S. Bailey mówi o socjalizacji jako o „kulturalizacji”, czyli wrastaniu dziecka w kulturę danego społeczeństwa.²⁹ D. H. Wrong określa socjalizację jako „przekazanie kultury, konkretnej kultury tego społeczeństwa, do którego jednostka wkracza poprzez urodzenie”.³⁰ Zamienne traktowanie terminów „socjalizacja” i „akulturacja” spotyka się najczęściej wśród antropologów.

Tak więc w omówionej pierwszej grupie autorów traktujących socjalizację jako proces dziejący się w jednostce, można wyróżnić dwa nurty: osobowościowy i kulturowy. S. Kowalski łączy te dwa nurty rozumienia socjalizacji stwierdzając, że „wchodzenie jednostki w kulturę i kształtowanie się jej osobowości społecznej to dwa aspekty tego samego procesu, zaczynającego się u małego dziecka od przyswojenia sobie zachowań zgodnych z elementarnymi wymogami kultury i tworzenia odpowiadających im podstaw osobowości i stopniowo przenoszącego się na coraz bardziej złożone płaszczyzny cywilizacji i struktury osobowości”.³¹

²⁵ W. P. Ogburn, W. F. Nimkoff: *Handbook of Sociology*, London 1947, s. 83.

²⁶ K. Przeclawski: *Instytucje wychowania w wielkim mieście. Wybrane problemy socjologii wychowania*, Warszawa 1971, s. 14.

²⁷ T. S. Frąckowiak: *Uspołecznienie młodzieży poprzez studia wyższe*, Poznań 1980, s. 5.

²⁸ F. Znaniecki: *Socjologia wychowania*, Warszawa 1973.

²⁹ S. Bailey: *Wprowadzenie do psychologii społecznej*, Warszawa 1959.

³⁰ D. H. Wrong: *Przesocjalizowana koncepcja człowieka w socjologii współczesnej*, [w:] *Kryzys i schizma*, praca zbior., t. 1, Warszawa 1984, s. 68.

³¹ S. Kowalski: *Socjologia wychowania w zarysie*, Warszawa 1974, s. 297.

Druga grupa koncepcji socjalizacji rozumie ją jako proces mający swe źródło poza jednostką. Definicje tej grupy zakładają, że socjalizacja jest to proces oddziaływania grupy (w tym także środowiska społecznego i kulturowego) na jednostkę ludzką. A oto jak przedstawiają proces tego oddziaływania różni autorzy. Socjalizacja w ujęciu E. Durkheima to „wpływy wywierane przez generację dorosłych na tych, którzy nie są jeszcze gotowi do życia społecznego. Jej przedmiotem (tzn. edukacji) jest pobudzanie i rozwinięcie w dziecku określonej liczby stanów fizycznych, intelektualnych i moralnych wymaganych od niego zarówno przez społeczeństwo polityczne, zorganizowane jako całość, jak i przez konkretne środowisko, do którego jest ono szczególnie przekonane”.³² Cytowany już w pierwszej grupie J. Szczepański uwzględnia również i ten aspekt socjalizacji pisząc, że „socjalizacja to ta część całkowitego wpływu środowiska, która wprowadza jednostkę do udziału w życiu społecznym, uczy ją zachowania kultury, czyni ją zdolną do utrzymania i wykonania określonych ról społecznych”.³³ W innym miejscu J. Szczepański socjalizacją nazywa „całość tych wpływów środowiska społecznego i kulturowego, które spontanicznie uczą jednostkę przystosowania się do struktur grup, do obyczajów i zwyczajów, do wzorów postępowania — tak, by mogła zaspokoić swoje potrzeby i współżyć z ludźmi”.³⁴ W. Łukaszewski w pracy o szansach rozwoju osobowości pisze, że socjalizacja jest „zbiorem zabiegów zmierzających do ukształtowania jednostki zgodnie z wymaganiami grupy społecznej. Zabiegi socjalizacyjne przekształcają człowieka — organizm w człowieka — istotę społeczną, następnie zaś podtrzymują lub modyfikują społeczne funkcjonowanie człowieka”.³⁵

Na podstawie przeglądu różnych koncepcji socjalizacji można podjąć próbę ich usystematyzowania według następujących kryteriów: podmiot socjalizacji, istota tego procesu, czas trwania, czynniki oddziałujące na jego przebieg oraz charakter oddziaływań.³⁶ Ze względu na podmiot wyróżnić można dwa ujęcia procesu socjalizacji: ujęcie obiektywne i subiektywne. W ujęciu obiektywnym podstawowym podmiotem socjalizacji jest społeczeństwo. W tym ujęciu socjalizacja jest procesem, poprzez który społeczeństwo przekazuje z pokolenia na pokolenie swoją kulturę

³² E. Durkheim używał pojęcia, które zbliżone jest w swej treści do pojęcia socjalizacji, a mianowicie pojęcia edukacji (zob. E. Durkheim: *Education and Sociology*, Glence, Illinois 1956, s. 71, podają za: Moździeżńska - Mrozek: *op. cit.*, s. 27).

³³ Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, s. 94.

³⁴ *Id.*: *Rzecz o nauczycielach w wychowującym społeczeństwie socjalistycznym*, Warszawa 1975, s. 21.

³⁵ W. Łukaszewski: *Szanse rozwoju osobowości*, Warszawa 1984, s. 102.

³⁶ Moździeżńska - Mrozek: *op. cit.*, s. 29—33.

i w jej ramach przystosowuje jednostki ludzkie do istniejących i uznanych form organizacji życia społecznego. W ujęciu subiektywnym podstawowym podmiotem socjalizacji jest jednostka, która w trakcie socjalizacji przyswaja sobie cele, wartości, normy i wzory zachowań danego społeczeństwa i w ten sposób przystosowuje się do jego wymagań. Badanie obiektywnego aspektu socjalizacji polega na analizie czynników oddziałujących na jednostkę, zaś badanie subiektywnego aspektu socjalizacji polega na analizie tego procesu od strony socjalizowanego (np. cechy nabywane przez jednostkę w trakcie socjalizacji, warunkujące jej zachowanie się).

Istota procesu socjalizacji ujmowana jest przez uczonych w zróżnicowany sposób, w zależności od tego, jaką płaszczyznę socjalizacji mają na względzie. Jedni uwzględniają płaszczyznę kultury i wtedy socjalizacja jawi się jako internalizacja wartości, norm i symboli. Inni uwzględniają płaszczyznę społeczeństwa i wtedy socjalizacja jest rozumiana głównie jako wdrażanie wzorów ról społecznych. Jeszcze inni wychodzą z płaszczyzny osobowości i wtedy socjalizacja jest ujmowana jako kształtowanie osobowości społecznej człowieka.

Wszyscy cytowani autorzy traktują socjalizację jako proces powodujący występowanie społecznie pozytywnych zmian w zachowaniu jednostki. W literaturze socjologicznej spotyka się również szerokie rozumienie socjalizacji, tzn. takie, gdy ma się na myśli wszelkie oddziaływanie grupy na jednostkę, „zarówno oddziaływanie grup konstruktywnych, reprezentujących określoną kulturę i pozytywne wartości społeczne, jak też grup destruktywnych, opierających się na podkulturze i wartościach sprzecznych z wartościami reprezentowanymi przez kulturę”.³⁷ Oddziaływanie destruktywne grupy na jednostkę jest wówczas powodem zaburzeń procesu socjalizacji.

Czas trwania procesu socjalizacji jest również niejednolicie rozumiany przez autorów. Jedni ograniczają ten czas do wczesnych faz rozwoju jednostki, to jest do dzieciństwa i wczesnej młodości. W tym właśnie okresie — zdaniem tych autorów — wykształcają się w dziecku podstawowe i stałe cechy osobowości oddziałujące w sposób dominujący na zachowanie się tegoż dziecka w jego dorosłym życiu. Inni widzą w socjalizacji proces trwający całe życie. Według nich, w warunkach pluralizmu społecznego i kulturowego oraz szybkich przemian cywilizacyjnych, rodzina i szkoła nie są w stanie przygotować młodego człowieka do pełnienia wszystkich ról społecznych, jakie mogą się pojawić w jego życiu dorosłym.

³⁷ S. Kosiński, J. Suprewicz: *Wprowadzenie do socjologii wychowania*, Lublin 1978, s. 214.

Czynniki socjalizacji, które oddziałują na jej przebieg i efekty, można podzielić na trzy grupy: a) uwarunkowania i wpływy makrospołeczne, b) czynniki bezpośredniego otoczenia jednostki socjalizowanej (np. wpływ grup rówieśniczych czy koleżeńskich), c) cechy osobowościowe (temperament, zainteresowania, charakter) jednostki socjalizowanej. Przedstawiciele różnych dyscyplin społecznych są podzieleni co do tego, którym z tych czynników przypisać znaczenie decydujące.

Charakter oddziaływań czynników socjalizacji jest kolejnym zagadnieniem, które dzieli badaczy na dwie grupy. Jedni akcentują bardziej jednokierunkowy wpływ społeczeństwa (czy grupy społecznej) na jednostkę traktowaną jako przedmiot w procesie socjalizacji. Zwolennicy takiego poglądu są skłonni przyjmować, że socjalizacja jest to programowany i sterowany przez społeczeństwo proces włączania jednostki w życie zbiorowości. Drudzy zaś podkreślają świadomy i aktywny udział samych socjalizowanych w procesie socjalizacji.

Przegląd i systematyzacja różnych koncepcji socjalizacji pozwalają podjąć próbę sformułowania takiego opisu tego zjawiska, który wyraża jego istotę i obejmuje podstawowe jego elementy.

1. Socjalizację można najogólniej określić jako proces stałych interakcji³⁸ między socjalizowanymi a instancjami socjalizującymi.

2. Proces ten trwa przez całe życie człowieka; tak jak istnieje edukacja permanentna, istnieje też permanentna socjalizacja.

3. W procesie socjalizacji można wyróżnić dwa wymiary: obiektywny, ujmujący to zjawisko z punktu widzenia podmiotów socjalizacji i subiektywny, formułowany z punktu widzenia socjalizowanego. Socjalizacja w wymiarze obiektywnym jest procesem, w którym społeczeństwo przekazuje jednostkom ludzkim swoją kulturę przystosowując je w ten sposób do postępowania zgodnego z obyczajami i wzorami tej kultury. Socjalizacja w wymiarze subiektywnym jest procesem, który przebiega w jednostce ludzkiej, a jego celem jest ukształtowanie osobowości społecznej tejże jednostki.

4. W procesie socjalizacji trzeba mocno podkreślić rzadko wymieniany przez autorów element, mianowicie element osobowościowy i podmioto-

---

³⁸ J. Kulpińska — zacieśniając interakcję do relacji interpersonalnych — określa ją następująco: „Interakcja, czyli wzajemne oddziaływanie ludzi na siebie, polega na tym, że w bezpośrednim kontakcie (styczności) zachowanie jednostki jest bodźcem dla zachowania innego człowieka”. Por. J. Kulpińska: *Człowiek jako istota społeczna*, [w:] Z. Krawczyk, W. Morawski (red.): *Socjologia ogólna. Wykłady dla studentów*, Warszawa 1986, s. 14; por. w związku z tym model tzw. „komplementarności oczekiwania” T. Parsonsa, tj. pogląd, że w społecznej interakcji ludzie wzajemnie szukają aprobaty drugiej osoby przez dostosowanie się do wspólnie podzielanych norm.

wy socjalizacji. Chodzi o to, że w procesie socjalizacji nie tyle społeczeństwo kształtuje jednostki, ile jednostki same kształtują się w toku wzajemnych stosunków, dzięki którym społeczeństwo istnieje. Jak napisał J. Dewey: „Jednostka [...] jest jednostką społeczną, społeczeństwo zaś związkiem jednostek uspołecznionych. Jeśli w zapatrywaniach na dziecko usuniemy czynnik społeczny, pozostanie nam pusta abstrakcja, jeśli natomiast ze społeczeństwa wyłączymy czynnik indywidualny, pozostanie bezduszna masa”.³⁹ Początkowo — w okresie niemowlęctwa oraz we wczesnym okresie dzieciństwa — socjalizacja przebiega jako nieświadomy proces wrastania dziecka w istniejący porządek społeczny. W miarę rozwoju dziecka powiększa się obszar świadomości i wolności wyborów. Na człowieka dorosłego oddziałują wszystkie elementy systemu społecznego, w którym uczestniczy z racji pełnienia ról społecznych; jest on czynnikiem biernym, przystosowującym się i jednocześnie aktywnym — może wybierać spośród proponowanych mu wartości, norm i wzorów zachowań. „Ów świadomy i aktywny udział jednostki w interakcji ze społeczeństwem (grupą społeczną) wyraża się w możliwości samoinicjacji przez jednostkę socjalizowaną, w dokonywaniu wyborów wśród oferowanych jej wartości i tworzeniu w wyniku tego nowych jakości”.⁴⁰ Można więc powiedzieć, że: „Socjalizacja obejmuje te procesy, w których jednostka uczy się uwzględniać porządek społeczny i stawiać mu czoła (to cope) przez kombinację przystosowania, braku przystosowania, unikania i konfliktu”.⁴¹

Zdolność jednostki ludzkiej socjalizowanej do przystosowania lub braku przystosowania została potwierdzona w praktyce. Dowodzą tego z jednej strony zjawiska „przesocjalizowania” (socjalizacja *per excresum*), z drugiej — zjawiska „niedosocjalizowania” (socjalizacja *per defectum*). Przykładem zjawiska przesocjalizowania są takie sytuacje, w których jednostka identyfikuje się z systemem wartości grupy do tego stopnia, że nie może się oprzeć jej naciskowi. Jako ilustrację można tu wymienić niektóre grupy narkomanów, wychowanie janczarów czy wychowanie w SS w hitlerowskich Niemczech. Z kolei przykładem braku przystosowania mogą być ruchy studenckie w Europie Zachodniej i Stanach Zjednoczo-

³⁹ J. Dewey: *Moje pedagogiczne credo. Szkoła a społeczeństwo*, Lwów 1933, s. 7—8; por. określenie socjalizacji, jakie podali E. Zigler i L. Child. Według nich socjalizacja jest procesem, dzięki któremu indywiduum rozwija się przez transakcję z innymi ludźmi i wzorami społecznego zachowania i doświadczenia (zob. E. Zigler, L. Child: *Rasa a nauka*, UNESCO 1961).

⁴⁰ Moździeżska - Mrozek: *op. cit.*, s. 57.

⁴¹ G. R. Leal, R. P. Larson, B. L. Gorman: *Order and Change. Introductory Sociology*, New York 1973, s. 186, podają za: Moździeżska - Mrozek: *op. cit.*, s. 57).

nych na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych czy wydarzenia sierpniowe 1980 i w latach następnych w Polsce. Tak więc socjalizacji nie można rozpatrywać w kategoriach czystego przystosowania się jednostki do wymagań społeczeństwa, lecz trzeba w niej widzieć proces, którego wynik trudny jest każdorazowo do przewidzenia. Jednostka jest bowiem „czynnikiem biernym, przystosowującym się i jednocześnie aktywnym. To znaczy, że jednostka jest jednocześnie czynnikiem zarówno utrzymania porządku, jak i zmian społecznych”.⁴²

POJĘCIE USPOŁECZNINIENIA

Pojęcie uspołecznienia najczęściej jest traktowane zamiennie z pojęciem socjalizacji. J. Szczepański w następujący sposób określa uspołecznienie: „Przez proces uspołecznienia rozumiemy te procesy rozwoju dziecka, poprzez które uczy się ono uczestnictwa w życiu społecznym, umiejętności zachowania się w życiu zbiorowym, sensownego reagowania na zachowania innych ludzi, wywoływania pożądaných reakcji na własne zachowania, porozumiewania się, zachowania zgodnego z obyczajami i wzorami kultury”.⁴³ Jak widać, autor tej definicji opisuje uspołecznienie za pomocą takich określeń, które charakteryzują socjalizację. To samo można powiedzieć o definicji uspołecznienia sformułowanej przez S. Kowalskiego: „Uspołecznienie zwane też socjalizacją, pojmuje się w socjologii z jednej strony jako wchodzenie w kulturę, zwane akulturacją, z drugiej — jako kształtowanie osobowości społecznej albo nabywanie społecznej dojrzałości czy kompetencji społecznych”.⁴⁴ Autor ten wymienia dwa elementy uspołecznienia: „akulturację” oraz „kształtowanie osobowości społecznej”, rozumie je jednak jako dwa aspekty tego samego procesu.

H. Muszyński używał również pojęcia „uspołecznienie” zamiennie z „socjalizacją”. Wymieniał dwie grupy reguł współżycia społecznego, które powinny być przyswojone przez młode pokolenie: a) obowiązki interpersonalnej życzliwości; rozumiał przez nie powinności (norm moralnych) wobec osób, z którymi spotykamy się bezpośrednio w osobistych kontaktach”; b) obowiązki społeczne albo uspołecznienie. Według niego ta druga grupa obowiązków człowieka „dotyczy powinności wobec zbiorowisk społecznych jako całości. Chodzi o uwzględnienie we własnym postępowaniu interesów wszystkich członków grupy, z którymi nie spotykamy się w

⁴² *Ibid.*, s. 56.

⁴³ J. Szczepański: *Rola rodziny i przedszkola w procesie uspołecznienia dziecka*, [w:] J. Jędrzejewski (red.): *Wybór tekstów z socjologii wychowania*, Warszawa 1981, s. 197.

⁴⁴ S. Kowalski: *Socjologia wychowania*, Warszawa 1979, s. 295.

bezpośrednim kontakcie. Ten kompleks obowiązków nazywać będziemy społecznymi albo uspołecznionymi".⁴⁵

Pojęcia socjalizacji i uspołecznienia istotnie zdają się być synonimami, mimo to należy je odróżniać. Uspołecznienie należy bowiem widzieć podwójnie: jako proces (uspołeczniania) i jako wynik (uspołecznienie).⁴⁶ Socjalizacja jest identyczna z procesem uspołeczniania, natomiast uspołecznienie jest wynikiem tego procesu, to jest wypadkową: a) oddziaływań wychowawczych (czyli celowych zabiegów uspołeczniających); b) niezamierzonych wpływów środowisk społecznych i interakcji jednostki z tymi środowiskami; c) biopsychicznej jakości teje jednostki.

Termin „uspołecznienie” w swojej wewnętrznej treści wyraża przede wszystkim dominantę prospołeczności w codziennej działalności człowieka. Ten element dobrze wyraża definicja uspołecznienia sformułowana przez W. Okonia: uspołecznienie jest to „proces społecznego dojrzewania człowieka, polegający na kierowaniu się w codziennej działalności w coraz większym stopniu dobrem ogółu, zapewniający przewagę wartości społecznych w myśleniu i działaniu jednostki nad myśleniem i działaniem nastawionym wyłącznie na dobro osobiste”.⁴⁷

Kontynuując takie rozumienie treści uspołecznienia, można stwierdzić, że proces uspołecznienia wyznacza płaszczyzny i kierunki rozwoju osobowości społecznej jednostki. Wyznacza on też cechy osobowości społecznej jednostki, dające się zmierzyć przekrojowo w dowolnym momencie jej rozwoju (procesów socjalizacji, uspołeczniania się) a przejawiające się w jej zachowaniach — dążeniach, aspiracjach, postawach, motywach postępowania, sposobach reakcji, nawykach, osiągnięciach, samoocenie itp. „Tak zmierzony wynik omawianego procesu rozwoju (socjalizacji, uspołeczniania się) danej jednostki, odnoszony zawsze tylko do momentu jego badania, możemy nazwać jej uspołecznieniem się albo też lepiej — stopniem uspołecznienia”.⁴⁸ Aby takie badanie przeprowadzić, trzeba zastosować odpowiednie kryteria oceny uspołecznienia. Za najważniejsze kryteria oceny poziomu uspołecznienia uważa się: lojalność społeczną, obowiązkowość i twórczą aktywność człowieka pełniącego role społeczne, gwarantujące istnienie i rozwój społeczeństwa: role obywatela, pracownika, racjonalnego konsumenta, współtwórcy wartości kulturalnych, uczestnika życia społeczno-politycznego, członka kolektywu i członka rodziny (własnej i rodziny pochodzenia).⁴⁹ Opinie autorów co do stosowania tych

⁴⁵ H. Muszyński: *Teoria wychowania moralnego*, Warszawa 1967, s. 97.

⁴⁶ Na rozróżnienie to zwróciła uwagę R. Miller: *Socjalizacja. Wychowanie. Psychoterapia*, Warszawa 1981, s. 10.

⁴⁷ W. Okoń: *Słownik pedagogiczny*, wyd. 2, Warszawa 1981, s. 333.

⁴⁸ Kuczyk: *Procesy socjalizacji dzieci...*, s. 13.

⁴⁹ Podaję za: Frackowiak: *Uspołecznienie młodzieży...*, s. 8.

kryteriów są dość zróżnicowane. Według jednych, aby zbadać stopień uspołecznienia jednostki, wystarczy poddawać ocenie tylko niektóre zachowania człowieka wskazujące na jego stosunek do naczelnych wartości społecznych; według innych należy badać wszystkie zachowania wskazujące na sposób wypełnienia przez jednostkę ważnych zadań społecznych; jeszcze inni, zajmując stanowisko pośrednie, uważają, że uspołecznienie sprowadza się do zdolności przystosowawczych jednostki.⁵⁰

Stopnie poziomu uspołecznienia w sposób najbardziej ogólny można określić następująco: niskiemu uspołecznieniu odpowiada gotowość człowieka do podejmowania minimum obowiązków wchodzących w zakres wymienionych kategorii ról; średni poziom uspołecznienia to lojalność społeczna i obowiązkowość przejawiająca się w stosunkach jednostki z innymi członkami podstawowych grup, których staje się ona członkiem; wysokie uspołecznienie charakteryzuje osobę o wysokim poziomie świadomości społecznej i odpowiadającej mu lojalności, obowiązkowości, łącznie z twórczą aktywnością.⁵¹

POJĘCIE PRZYSTOSOWANIA

W świadomości potocznej przystosowanie (adaptacja, akomodacja) kojarzy się jako proces lub rezultat procesu, jakiemu podlega jednostka w dążeniu do osiągnięcia stanu równowagi pomiędzy własnymi potrzebami a wymaganiami społecznego otoczenia. Tak rozumiane przystosowanie jest przeciwieństwem modyfikacji, która z kolei rozumiana jest jako zmiana, przeróbka lub poprawka, nie naruszająca zasadniczego charakteru rzeczy.

Proces nabywania przez jednostkę dojrzałości społecznej w drodze pełnienia coraz to nowych ról społecznych może implikować zarówno konformizm, jak i inwencję twórczą. To znaczy, jednostka może ograniczać się do biernego przejmowania narzucanych jej ról społecznych, ale może też je w sposób krytyczny modyfikować. Rozróżnieniu między twórczym podejściem do roli społecznej a konformistyczną jej akceptacją służy właśnie pojęcie przystosowania.⁵² „Przystosowanie — jak pisze S. Kowalski — oznacza percepcowanie, kanalizowanie, internalizowanie i pełnienie ról przypisanych bez modyfikowania ich”.⁵³

Przyjmowanie przez jednostkę postawy przystosowania do istnieją-

⁵⁰ Zob. Nowak (red.): *Teorie postaw*, Warszawa 1973; M. Marody: *Sens teoretyczny a sens empiryczny pojęcia postawy*, Warszawa 1976.

⁵¹ Frąckowiak: *op. cit.*, s. 8—9; S. Kowalski: *Szkoła w środowisku*, Warszawa 1969, s. 177.

⁵² Możdżeńska - Mrozek: *op. cit.*, s. 76.

⁵³ Kowalski: *Socjologia wychowania*, s. 319.

cych warunków bądź też postawy reformistycznego ich modyfikowania, uwarunkowane jest z jednej strony rzeczywistością społeczną, kulturową i polityczną, a z drugiej — konkretnym okresem biografii jednostki. W warunkach względnej stabilizacji struktur społeczno-kulturowych funkcjonują procesy przystosowawcze, które warunkują ciągłość tych struktur. Natomiast w okresach dynamicznych przemian społecznych zaznaczają się (są wymagane) tendencje innowacyjne i modyfikacyjne w zakresie wyznawanych wartości, norm, wzorów zachowań oraz zdolności do sprostania wymaganiom nowych ról społecznych i zawodowych.⁵⁴ Przystosowanie gwarantuje stabilność życia społecznego, natomiast postęp społeczny wymaga krytycznego podejścia do tradycyjnych wartości oraz sposobów spełniania ról społecznych. Szybkie tempo zmian społecznych wymaga nie tyle przystosowania się (punkt odniesienia przystosowania podlega ciągłym, dynamicznym zmianom), ile rozwoju osobowości, wzbogacania ludzkiej indywidualności zgodnie z tendencjami rozwoju społeczeństwa.

Postawa przystosowania — lub jej braku — niezależnie od uwarunkowań społecznych, zależy również od okresu biografii jednostki. W różnych okresach życia i działalności jednostki zmienia się stopień nasilenia procesów przystosowawczych i modyfikacyjnych. U małego dziecka socjalizacja ma charakter wyraźnie przystosowawczy. „Dopiero po opanowaniu trudności wynikających z przystosowania się do wymogów kolejnych środowisk, możliwe staje się rozwinięcie bardziej samodzielnej aktywności, której pełny wymiar osiąga jednostka w wieku dojrzałym”.⁵⁵ W wieku dojrzałym procesy przystosowawcze podyktowane są przede wszystkim warunkami sytuacji zawodowej jednostki. Szczególnie ważny jest moment podjęcia pierwszej pracy zawodowej. Wówczas dotychczasowe wzory zachowań, kryteria ocen i modele kulturowe muszą zostać dostosowane do wymogów nowej sytuacji.⁵⁶

Problem adaptacji społeczno-zawodowej młodych pracowników podejmujących pierwszą pracę i wchodzących tym samym do nowego środowiska J. Tułski⁵⁷ definiuje następująco: „Pod pojęciem adaptacji będziemy rozumieli proces aktywnego przystosowania się młodzieży do nowej roli społecznej, która przypada jej w udziale z chwilą podjęcia przez nią pracy zawodowej. Proces adaptacji wymaga trzech głównych elementów:

a) przystosowania się do nowego środowiska społecznego (grupy pra-

⁵⁴ Znanięcki: *Ludzie terażniejsi...*, s. 341 i n.

⁵⁵ Moździeżńska - Mrozek: *op. cit.*, s. 77.

⁵⁶ Zob. M. Jarosińska: *Przystosowanie młodzieży robotniczej do pierwszej pracy*, Warszawa 1972; J. Tułski: *Postawy młodych robotników wobec pracy zawodowej*, Warszawa 1969; S. Czajka: *Adaptacja społeczna*, Warszawa 1977.

⁵⁷ J. Tułski: *Młodzież w zakładzie przemysłowym*, Warszawa 1971, s. 15—16.

cowniczej), wyrażającego się w przestrzeganiu norm i zachowań wypracowanych przez zespół roboczy oraz wnoszenia do zespołu nowych wartości społecznie akceptowanych [...];

b) przystosowania się do pracy zawodowej i obiektywnych wymogów wynikających z racji pełnionej funkcji zawodowej (dążenie do opanowania umiejętności zawodowych potrzebnych do zapewnienia właściwego przebiegu procesów produkcyjnych [...];

c) przystosowania się do roli i zadań instytucji społeczno-politycznych działających na terenie przedsiębiorstw przemysłowych, polegającego na aktywnym współuczestnictwie w pracy tych instytucji.

S. Czajka opisuje w następujący sposób warianty przyjętych przez jednostkę określonych zachowań wobec zastanej rzeczywistości:

„— Pracownik usiłuje zmienić porządkę w miejscu pracy, dostosować stan faktyczny do własnych wyobrażeń;

— pracownik istotnie zmienia istniejące porządki w zakresie wystarczającym do wywołania subiektywnego uczucia zadowolenia;

— pracownik zmienia siebie, przystosowuje się do istniejących warunków zewnętrznych;

— pracownik zmienia częściowo siebie a częściowo warunki zewnętrzne”.⁵⁸

Z definicji tej wynika niedwuznacznie, że nie należy oddzielać procesu adaptacji zawodowej od rozwoju indywidualności osobnika. Procesu adaptacji nie należy również oddzielać od procesu socjalizacji. Jednakże o ile socjalizacja (rozumiana w sensie obiektywnym) odzwierciedla wpływ społeczeństwa na proces kształtowania się osobowości, to proces adaptacji odzwierciedla w znacznym stopniu subiektywny charakter rozwoju jednostki wraz z jej indywidualnymi właściwościami i skłonnościami. Inaczej mówiąc: w procesie socjalizacji jednostka w pierwszym rzędzie staje się przedmiotem wpływu społeczeństwa, zaś w trakcie społecznej adaptacji w znacznym stopniu występuje jako podmiot działania. „Przystosowanie — jak pisze D. Możdżeńska-Mrozek — jest nieodłącznym elementem procesu socjalizacji, który zawiera w sobie zarówno wchodzenie w rolę w sposób konformistyczny, jak i w sposób twórczy — prowadzący do ich modyfikacji. Przystosowanie stanowi jakby węższy wycinek tak szeroko rozumianego pojęcia socjalizacji i jest w stosunku do niego podrzędne”.⁵⁹

⁵⁸ Czajka: *op. cit.*, s. 71.

⁵⁹ Możdżeńska-Mrozek: *op. cit.*, s. 79. Trzeba jednak pamiętać, że modyfikacja — nawet najdalej posunięta — nie może zmieniać zasadniczej struktury danej rzeczy; modyfikacja zmienia jakąś rzecz, a nie powoduje zaistnienia na jej miejsce rzeczy jakościowo całkowicie nowej.

F. Znaniecki⁶⁰ rozróżniał „dążność do przystosowania osobistego” od „samodzielności społecznej”. Dążność do przystosowania społecznego wyraża się w tym, że „człowiek dobrowolnie stara się odpowiedzieć wymaganiom kręgu społecznego, przyjmując i zastosowując w swym postępowaniu sprawdziany osobowe uznane w tym kręgu — słowem, usiłuje odegrać tę rolę, którą mu krąg narzuca, i tak, jak krąg tego żąda”. Natomiast samodzielność społeczną F. Znaniecki określa następująco: „W dążeniu do samodzielności społecznej człowiek stara się urzeczywistnić własne sprawdziany osobowe, czerpiąc je spoza kręgu lub przekształcając te, które mu krąg narzuca, wybiera sam swoją rolę, a przynajmniej odgrywa nadaną mu rolę tak, jak sam uważa za najlepsze”.

J. Szczepański⁶¹ wyróżnia cztery etapy procesu przystosowania: 1) stadium reorientacji, 2) stadium tolerancji, 3) stadium akomodacji, 4) stadium asymilacji.

POJĘCIE WYCHOWANIA

Wychowanie jest ściśle związane z socjalizacją — oba procesy mają wspólne podłoże społeczne, którym jest wpływ środowiska społecznego na jednostkę. Problemem jest określenie zakresów oddziaływania obu tych procesów oraz ich wewnętrznej struktury.

Niektórzy autorzy uważają, że socjalizacja obejmuje tylko niezamierzone wpływy środowiska społecznego na jednostkę, a zatem stanowi tylko część całkowitego wpływu środowiska; część intencjonalną wpływu środowiska społecznego stanowi wychowanie. Stanowi ono: „Proces celowego kształtowania osobowości jednostki zgodnie z założonym wzorem wychowania, który dokonuje się poprzez wpływy środowiska wychowawczego jednostki, tzn. zarówno poprzez oddziaływanie jednostek i grup, jak i świadomie i celowo kształtowanego środowiska materialnych i niematerialnych wytworów ludzkich”.⁶²

Inni autorzy uważają, że socjalizacja obejmuje całość wpływów środowiska społecznego, w tym także wpływy celowe, zamierzone, intencjonalne, będące przedmiotem wychowania. „Socjalizacja jest to całokształt wpływów środowiska społecznego na jednostkę, w wyniku którego równoległe do samorealizującego się biologicznego wzrostu — kształtuje się sfera socjogenna jej osobowości społecznej, a więc kulturowy ideał osobowości, wzory ról społecznych, jaźń odzwierciedlona. Do procesu socjalizacji zaliczyć zatem należy, jako jego elementy składowe, zarówno celo-

⁶⁰ Znaniecki: *Ludzie terażniejsi...*, s. 130—131.

⁶¹ Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, s. 476.

⁶² T. Borkowski: *Jak wychowywać w zakładzie pracy*, Warszawa 1979, s. 14.

we oddziaływanie zbiorowości na jednostkę poprzez właściwe im systemy wychowawcze, jak i żywiołowe, wraz z przejmowaniem kolejnych ról społecznych, uczestnictwo jednostki w dostępnych jej postawach życia grupy rodzinnej, grup rówieśniczych, grup sąsiedzkich, grup nieformalnych i w środowiskach pracy, publicznościach różnego typu itp.⁶³ A zatem — w rozumieniu omawianej drugiej grupy autorów — socjalizacja obejmuje swoim zakresem wszelkie wpływy środowiska społecznego, zarówno niezamierzone, jak i zamierzone. Natomiast wychowanie odnosi się do tych drugich i stanowi elementarną część socjalizacji (czyli całościowego wpływu środowiska społecznego).

W naukach pedagogicznych wychowanie określa się nieraz w dwojaki sposób: szeroki i wąski. W znaczeniu szerokim wychowanie traktuje się jako wszelki (pozytywny) wpływ otoczenia społecznego na jednostkę ludzką. Jak pisze H. Muszyński⁶⁴: „Wychowują wszystkie czynniki życia społecznego, wywierające jakiś wpływ na psychikę ludzką, a więc np. wszelkie instytucje kulturalno-oświatowe, środki masowego przekazu, instytucje społeczne oraz wszelkiego rodzaju grupy lub jednostki, a także twory działalności ludzi, dzieła sztuki czy architektury”. Jak widać, wychowanie w sensie szerokim jest identyczne z socjalizacją; wychowaniem w sensie ścisłym pozostaje zatem wychowanie wąsko rozumiane, tzn. jako proces celowy, intencjonalny. Wspomniane w wyżej zacytowanej definicji „czynniki życia społecznego”, wywierające wychowawczy wpływ na jednostkę ludzką, dzieli się często na:

- a) grupy i instytucje wychowania naturalnego (rodzina, grupy rówieśnicze, sąsiedztwo);
- b) instytucje wychowania bezpośredniego intencjonalnie powołane do działalności opiekuńczo-wychowawczej (żłobki, przedszkola, szkoły, internaty, świetlice, ogniska wychowawcze, kuratorskie ośrodki pracy z młodzieżą, domy dziecka, zakłady wychowawcze, poprawcze itd.);
- c) instytucje wychowania pośredniego (placówki służby zdrowia, zakłady pracy, różnorodne służby socjalne, poradnie diagnostyczne różnego rodzaju, instytucje kontroli społecznej, organizacje społeczne i polityczne, instytucje upowszechniania kultury i masowego przekazu itp.).⁶⁵

W świetle poczynionych rozróżnień można w następujący sposób określić wychowanie i socjalizację. „Przez wychowanie rozmumiemy wszelkie zamierzone działania w formie interakcji społecznych mające na celu wywołanie trwałych pożądaných zmian w osobowościach ludzi [...]. Wychowanie to świadoma działalność jednych osób zmierzająca do wywołania

⁶³ H. Kubiak: *Religijność a środowisko społeczne*, Wrocław—Warszawa—Gdańsk 1972, s. 10.

⁶⁴ H. Muszyński: *Wstęp do metodologii pedagogiki*, Warszawa 1971, s. 33

⁶⁵ K u p c z y k: *Procesy socjalizacji dzieci...*, s. 16.

poprzez interakcje społeczne trwałych zmian w osobowościach innych ludzi".⁶⁶ Tak określając wychowanie trzeba jednak pamiętać, że wychowanek nie jest istotą bierną, a wychowanie nie jest „obróbką przedmiotu” w kierunku z góry założonego efektu. Kładąc nacisk na celowość i planowanie zabiegów wychowawczych nie wolno przekreślać prawa wychowanka do samodzielności i wyboru, do otwartej przyszłości. Jak pisze H. Muszyński⁶⁷: „Wychowanek, nawet jeśli znajduje się w początkowych fazach swego rozwoju, nie jest biernym obiektem oddziaływań, lecz obiektem osobowym, aktywnie reagującym na wpływy wychowawcze, a więc podmiotem [...] w ten sposób przedmiot wychowania — wychowanek jest zarazem jego aktywnym współuczestnikiem”. Socjalizacja to „ogół wpływów środowiska społecznego na jednostkę, w wyniku których nabywa ona zdolności do życia w społeczeństwie i pełnienia w nim powszechnie obowiązujących ról. Tak rozumiana socjalizacja obejmuje swym zakresem zarówno wpływy niezamierzone, jak i zamierzone, a więc wychowanie w szerokim znaczeniu”.⁶⁸ Proces socjalizacji jest więc co do zakresu szerszy od wychowania o nieintencjonalne wpływy środowiska, które sprzyjają realizowaniu celów wychowania. Wszystkie inne wpływy o charakterze destrukcyjnym w stosunku do założonych celów wychowania nazwać można asocjalizacją, desocjalizacją lub dysocjacją.⁶⁹

Związek socjalizacji i wychowania w trafny sposób ujmuje oryginalna formuła z raportu UNESCO (1978): „Wychowanie jest jednocześnie światem w sobie i odbiciem tego świata”.⁷⁰ Problem, jak się „świat odbija” w osobowości wychowanka i wychowawcy — to problem socjalizacji, natomiast wychowanie polega na tym, żeby ten przypadkowy proces ukierunkować, tworząc nowy „świat w sobie”. Wychowanie i socjalizacja są w swej wewnętrznej strukturze ściśle związane. W socjalizacji zawarte są elementy wychowania, z kolei wychowanie oparte jest na socjalizacji, kontynuuje ją, uzupełnia, a czasem spełnia w stosunku do niej rolę interwencyjną, polegającą na podejmowaniu intencjonalnej działalności w kierunku zmiany postaw, motywacji lub poglądów uznanych za niewłaściwe z punktu widzenia zaakceptowanych przez ogół społeczeństwa wzo-

⁶⁶ H. Muszyński: *Zarys teorii wychowania*, Warszawa 1980, s. 25.

⁶⁷ *Ibid.*, s. 46.

⁶⁸ *Ibid.*, s. 25; por. definicję J. Szczepańskiego: „Wychowanie jest to intencjonalne kształtowanie osobowości dokonywane w ramach stosunku wychowawczego między wychowawcą a wychowankiem według przyjętego w grupie ideału wychowawczego” (Szczepański: *Elementarne pojęcia socjologii*, s. 92); por. też definicję R. Miller: „Wychowanie różni się od socjalizacji przede wszystkim tym, że jest procesem celowym i zorganizowanym, oraz że świadomość celu wypyływa z potrzeb określonej, nadrzędnej grupy społecznej” (Miller: *op. cit.*, s. 49).

⁶⁹ Kowalski: *Socjologia wychowania*, s. 341—345.

⁷⁰ Podaję za Miller: *op. cit.*, s. 120.

rów osobowych. Mimo tych zależności socjalizacja i wychowanie są w swej podstawowej wewnętrznej strukturze wyraźnie zróżnicowane. „W procesie socjalizacji chodzi o przekazanie dziedzictwa kulturowego i przystosowanie się do niego, zaś w wychowaniu o stawianie celów (ideałów, wartości), o krytyczny, czasem konfliktowy stosunek do nich, oparty na odpowiednich kryteriach wybór i doprowadzenie socjalizowanego do dojrzałości. Socjalizacja gwarantuje kontynuację tradycji, wychowanie, przygotowuje i uzdalnia do wolnych opcji w spotkaniu z wartościami”.⁷¹ Można więc powiedzieć, że o ile socjalizacja jest procesem automatycznym, bezrefleksyjnym i „konserwatywnym”, to wychowanie jest procesem zamierzonym, kierowanym, celowym, „postępowym”.

Oddziaływanie procesów socjalizacji i wychowania jest zróżnicowane ze względu na wiek osób będących przedmiotem tych procesów. W okresie najwcześniejszego dzieciństwa dziecko podlega tylko wpływom socjalizacji pierwotnej w rodzinie; tu dokonuje się jego „pierwsze kulturowe narodzenie”. W następnych etapach dzieciństwa i młodości pojawia się cały system instytucji (szkoła, organizacje młodzieżowe, instytucje kulturalne, kluby itd.), które realizują określony program wychowawczy. Proporcje między siłą oddziaływania czynników wychowawczych i socjalizacyjnych zmieniają się w miarę, jak młody człowiek przechodzi od okresu, w którym przygotowuje się do pełnienia przyszłych „dorosłych ról społecznych”, do okresu, w którym przyjdzie mu te role pełnić.⁷² Wtedy zaczyna funkcjonować proces konfrontacji nabytych umiejętności, nawyków, systemu wartości z rzeczywistymi możliwościami własnymi oraz oczekiwaniami i wymogami środowiska. W tym kontekście wychowanie — albo raczej samowychowanie — dorosłych ma specyficzny charakter. Wymaga ono od dorosłej jednostki z jednej strony kształtowania w sobie zdolności do pełnienia nowych i bardziej złożonych ról społeczno-zawodowych, a z drugiej — „odrzućcia nieadekwatnych do nowych sytuacji schematów działania, zmian strategii życiowej, eliminowania tych poglądów, przyzwyczajzeń i skłonności, które utrudniają osiągnięcie nowego lub/i wyższego poziomu świadomości”.⁷³ A zatem — nie chodzi tu już o wychowanie jako dążenie do wywołania trwałych zmian w osobowości wychowanka, lecz o wypieranie niektórych, nieaktualnych już a dawniej wytworzonych stereotypów myślenia i modyfikowanie nawy-

---

⁷¹ W. Piwowarski: *Socjalizacja religijna dziecka a kontekst społeczno-kulturowy*, [w:] W. Piwowarski, W. Zdaniewicz (red.): *Dziecko*, Poznań 1984, s. 91.

⁷² Możdżeńka-Mrozek: *op. cit.*, s. 71.

⁷³ *Ibid.*, s. 72; autorka powołuje się na pracę A. Tures: *Andragogika*, Warszawa 1978, s. 25.

ków w kierunku kształtowania bardziej racjonalnych i skutecznych sposobów działania.

Mówiąc o procesie wychowania myśli się zwykle również o nauczaniu, czyli kształceniu, jako integralnej części tego procesu. Tymczasem są to pojęcia bliskoznaczne (w nauczaniu występują elementy wychowania), ale — odrębne.⁷⁴ Wychowanie i nauczanie kształtują dwie odmienne grupy dyspozycji psychicznych wychowanka. Wychowanie odnosi się do strony emocjonalno-wolicjonalnej osobowości i zmierza do wykształcenia w niej takich dyspozycji, jak: ideały, postawy, przekonania, upodobania i zainteresowania (dyspozycje kierunkowe). Wykształcenie odnosi się do strony intelektualno-sprawnościowej i zmierza do ukształtowania lub rozwinięcia w osobowości wychowanka takich dyspozycji, jak: wiedza, inteligencja, uzdolnienia, umiejętności, sprawności, nawyki (dyspozycje instrumentalne). Posiadanie jakichś dyspozycji kierunkowych nie pociąga za sobą automatycznie nabycia dyspozycji instrumentalnych. Dyspozycje kierunkowe wpływają na to, jak jednostka ustosunkowuje się do siebie samego i swego otoczenia, co uważa za wartość i ku czemu dąży; dyspozycje instrumentalne wyznaczają stronę wykonawczą ludzkich dążeń.⁷⁵

S U M M A R Y

Five basic concepts are used in social sciences to define the process of preparing a man to take part in social life: development, socialization, socialization effect, adaptation and upbringing. Development consists in changes that occur in particular stages of an individual's life with respect to manifested forms of social activity. Socialization is a process that occurs in individuals as a result of the group's influence on these individuals. Socialization effect as resulting from socialization expresses the dominance of pro-social attitude in man's everyday activities. Adaptation means fulfilling social roles without showing a tendency to modify them. Upbringing is a process of purposefully and intentionally forming the individual's personality according to the adopted model of upbringing.

⁷⁴ Dokonane tu rozróżnienie zaczerpnąłem od H. Muszyńskiego: *Zarys teorii wychowania*, s. 28—29.

⁷⁵ Mechanizmy kształtowania się tych dwóch grup dyspozycji są nieco odmienne. Jak pisze M o ź d ż e Ń s k a - M r o z e k (*op. cit.*, s. 97, przyp. 22), dyspozycje kierunkowe „kształtują się zwykle w dłuższych odcinkach czasu, poprzez doświadczenia wynoszone z wielu naturalnych sytuacji życiowych, w których uwikłane są dążenia i oczekiwania jednostki”. Dyspozycje instrumentalne „dają się często wykształcić w sposób szybki bez wielu powtórzeń, a sytuacje, w jakich się to dokonuje, mogą być stworzone sztucznie. Stąd kontrola wyników nauczania następuje znacznie mniej trudno niż kontrola wyników wychowania”.

